

4.

Ett och annat

ur

folktron i Västerbotten.

Anteckningar från tiden omkring år 1880.

Ur Nordiska museets arkiv.

Inom de norrländska landskapen förekomma ännu många gamla plägseder och bruk, som visa till baka på det forna lifvet i Norden, då tron, att andeväsen öfveralt befolkade naturen var allmän och lefvande i sin fulla styrka. Mycket af de gamles lära och tro har intill vårt mannamiune kvarstått ibland allmogen, om ock beslöjadt eller undangömdt i hemmen; och ofta får man en antydan därom i talesätt, ordspråk och någon gång i hemliga åtgöranden, som föreskrifvits af vidskepliga föreställningsätt, för att förebygga någon olycka, bota någon sjukdom eller för att framkalla någon företeelse i hvardagslifvet, hvaraf man var i behof, till skada och förfång för grannen.

I de gamla byarna finner man, att bonden gärna nedslog sina bopålar på höjder med fri och vidsträkt utsikt. Det heter ännu, att det är en dålig bonde, som ej kan hålla skogen från gården. Härmed menades dock mest barrskog. Något enda löfträd, såsom björk, rönn eller hägg, kvarlämnades vid gården och vårdades stundom med omsorg.

Vid bestämmande af gårdstomt fästes stort afseende därvid, att man ej bygde på sådant land, som var *rönt*, det vill säga var känt för att ega starkt *rå*. Många trakter finnas där och hvar i socknarna, hvilka äro af gammalt kända såsom varande förbehållna för rået. Höjder, bärg, klippor och dalar angifvas, hvarest något underligt inträffat vid resor därförbi. Många gånger uppgifves hafva händt, att, då hästen skall gå fram förbi dylika ställen, han plötsligen stannar, utan att man kan få honom att gå vidare. Om man då ställer sig framför honom och ser igenom lokorna utes efter ryggen, kan man stundom få se en person, som ligger framstupa öfver hästens rygg. Vid andra tillfällen händer, att hästen helt oförmodadt stannar, och alla remmar i seltyget finnas uppknäpta. Stundom kommer hästen i svettning därföre, att någon osynlig åker med bakpå.

Bygde man nu på ett rönt land, kunde man lätt komma att bygga för rået och råkade då ut för *oknytt*.¹ Detta kunde inträffa likaväl med mangårdsbyggnaden som med ladugården. Exempel finnas äfven därpå, att gårdar blifvit öfvergifna och obebodda, samt att ladugårdar flyttats af den anledning, att gårdsfolket ej fått ro för sig och lycka med kreaturen. Mycket godt tecken var därföre, att man, under det en gård timrades, nattetid hörde yxhugg och timmerarbete. Det var tomten, som hjälpte till, och däraf följde lycka. För att bereda trefnad för kreaturen inlades i syllstocken vid ingången till ladugården i en väl uthuggen fördjupning hvarjehanda föremål, hvarefter fördjupningen noggrant fylles med ett trästycke. Nygift folk eller, som det heter, ungdom skulle innan första inträdet vid bosättningen skjuta in före sig i stugan en katt på en brödkaka, hvilket skulle medföra lycka.

I spisens eld i stugan och i eldstålet på muren fans mången gång ett skydd emot de onda makter, som herskade utomkring i den omgifvande naturen, ja till och med, om det onda uppenbarade sig hos människor. Ville en tjänstepiga förvissa sig om lycka i sin blifvande tjänst, så skulle hon, när hon första gången inträdde hos det nya husbondefolket, med vänstra handen omfatta spisstolpen,

¹ *oknytt*, spökeri.

som var af järn, samt sedermera bära in ett ämbar med vatten, hvarefter undfägnad ifrån husmodern följde. Numera heter det blott, att nykommet tjänstefolk skall fägnas, på det lycka må följa i tjänsten. Kom en främmande person in i stugan, *anvarades* eller betraktades han noga och kallt; egde han elaka ögon eller, som allmogen säger, *ful ögfül*, kunde det hända, att, sedan han gått ut, eld kastades i hans fjät ifrån stugubron. Hade man haft besök af tattare och landstrykare, förekom rätt ofta, att eldbränder kastades efter dem. Detta har jag flere gånger åsett.

Hade åderlätning egt rum, skulle eld ovilkorligen läggas i blodet, innan det kunde bäras ut, liksom badvatten efter små barn ej kunde uttagas, förr än det var nattståndet, och eld lagts däri. Ännu i dag är det ej häller rådligt att utkasta människohår på marken, utan detta skall brännas, på det intet ondt må vederfaras den person, hvarifrån det afklipts. Slå ut hett vatten på marken i närheten af stugan bör man häller icke; det skulle kunna hända, att man skadar någon af gårdens andar.

Kast ut för jülakt är ännu ej ovanligt. Då man kan råka ut för elakt af flere slag eller vara *förgjord* af elaka människor, t. ex. så att man ser *i två* alla föremål, skall någon *vis*, som anlitas, gå baklänges genom dörren ut på bron tre torsdagskvällar i ny och kasta med högra handen öfver vänstra axeln. Det är ej lätt att komma underfund med hvad som i olika fall begagnas vid kastningen. Här-till hemtas stundom något ifrån kyrkogården, af vigselringen afskrapas något guld, o. s. v.

Torsdagen är här såsom annanstädes en viktig dag i den gamla folktron. Torsdagskvällen synes hafva varit den rätta tiden för många åtgöranden till hälsans återställande, till fördrifvande af onda andar, till förgörande m. m. Har man vårtor på händerna, kan man befria sig från dem därigenom, att man går ut tre torsdagskvällar under tre månskiten och tvättar sig sålunda, att man härmar handtvagning i mänskenet, som då föreställer vattnet.

Ibland det onda, som kan komma ur luften, må nämnas *älflåst*, som är hudutslag. För att finna bot häremot skall man låta hemta

norrinnevatten, som det heter i Ume, eller på nordmalingsmålet *norrönnevatten*, d. v. s. vatten ur en bäck, som rinner åt norr. Detta vatten anses ega en helande verkan, om man tvättar sig därmed.

I äldre tider gick man härvid mycket omständligt till väga, och för omkring femtio år sedan tillgick, enligt beskrifning, sålunda. En gammal kvinna, tillhörande *visfolk*, gick med norrinnevattnet baklänges in i en smedja, hvarefter dörren noga stängdes, och skålen eller krukan insattes framför blästern, hvilken sattes i gång, så att luft kunde inblåsas i vattnet. Med detta vatten skulle den sjuke sedan tvätta sig tre gånger hvar torsdagskväll för att återfå hälsa.

Norrinnevatten begagnades under förra årtiondet i Ume socken. Själf träffade jag en vinter invid Kasamarks by en tolf års flicka, som bar en flaska, hvori hon, på tillfrågan om dess innehåll, sade sig hafva norrinnevatten åt sin sjuke far.

Dörrkärigen var en ljusskygg ande, som efter mörkrets inbrott uppehöll sig i förstugorna och i boningsrummen bakom dörren. För henne borde man akta sig, om man skulle gå ut med brinnande ljus, ty om man mötte henne, blåste hon ut ljuset. I min barndom varnades jag mer än en gång för, såsom hon i Nordmaling kallades, *dörrakälinga*. Min tro på henne var den tiden lika stark som tjänstepigans.

Någon gång kan man skadas — ehuru obetydligt — under sömnen af någon fylgja eller skyddsande, vanligen *val* kallad, och man är då *valnupen*; eller ock säger man, att man fått sig ett *dönyp*, hvilket är det samma, som i Småland kallas *pukanyp*. Vid hvarje gård finnes en *var* eller *val*, som ock därför kallas *gålvar*. Valen är ett godt väsen, som troget följer vissa personer, går alltid före, kan synbarligen komma åkande hem före husbonden för att ställa i ordning i rummen, går igenom dörrar, så att det höres, o. s. v.

Gårdsnatan är en ond, illvillig ande, som uppträder i vissa gårdar. Hvarest han slår sig ned, inför han oordning och oseder. I ena gården komma husgerådsting på obegripligt sätt bort eller skadas,

i en annan varder husbonden supig och oordentlig. Flyttar husbond-folket ifrån gården, och annat inflyttar, råkar det nya folket ut för samma onda, hvaraf det förra plägats.

Vitra är otvifvelaktigt det intressantaste af alla väsen, som folk-tron i dessa trakter hyllat. Hon förekommer i bärg, i skog, i sjöar, i forsar, å skär vid hafskusten, med ett ord öfveralt, där människor haft att göra med boskapsskötsel, jakt eller fiske.

Vitra föreställes oftast såsom en kvinna, som antager flere skepnader, dock vanligen klädd i röda kläder och med långt svart hår. Invid hafskusten har jag hört henne beskrivas på flere olika sätt; stundom så, att hon liknat en kvinna, men, när hon vändt sig om, liknat ett tomt baktråg. Hon håller boskap i myckenhet och har vallhundar, med hvilka hon flyttar nattetid, då man får höra både koskällornas klang och vitrhundarnas gläfs.

I senare tider har hon uteder kusten flyttat ifrån dem, som idka boskapsskötsel, och gått med hela sitt bohag till fjälls, men ännu hafva gamle fiskare och sälkyttar sett henne. Vid regnväder, då solen tillika skiner, tvättar hon sina mjölktråg. Hon förbehåller sig vissa, afsides i skogen liggande sjöar, hvarest ock just ingen vågar fiska, »då rået är för starkt». En fiskare, berättas det, skulle förr i tiden hafva fattat det beslutet att drifva bort vitr-rået ifrån en sjö. Efter hvarjehanda försök, som misslyckades, företog han sig att i sjön nedkasta hufvudet af en säl. Kort därefter började hela sjön att röra sig som vatten i en kokande gryta. Under ett fasligt väsen flyttade rået med alt sitt, hvarefter mannen, som hade makt att hårda ut och se alt, egde sjön i sitt våld och fick så mycket fisk som helst.

Hon besökte förr fiskarstugorna och skall någon gång hafva gått in för att värma sig. Fiskare hafva sett henne tidigt om mornarna, sittande på någon sten eller fiskarflotte, kamma sitt långa becksvarta hår. Så snart hon visat sig, och man på något sätt kan hafva gjort henne någon tjänst, är man viss om god fångst. Vid andra tillfällen händer det, att hennes uppenbarelse bådar storm och oväder. Man måste ställa sig väl med henne, ej öfvermodigt trotsa henne, helst

låtsa som man ingen ting visste om hennes tillvaro, men offra någon slant och gärna ett silfvermynt. Goda och fromma människor hafva ej något att frukta af henne.

Med präster och militärer har vitra ej makt. Ett exempel härpå må anföras. Till sammans med några bekanta hade jag en sommar för ej många år sedan begifvit mig att fiska i skärgården ej långt från Ume. Vi togo in i en fiskarstuga, hvarest vi ock tillbragte natten. I vårt sällskap var äfven en äldre man af gammal fiskarsläkt. På aftonen under tillredning af mat, och sedan eld var upptänd i spisen, skulle någon gå in i stugan, men slapp ej in, enär stugan befans vara stängd inifrån. Man förmodade ett skämt af någon ibland sällskapet, men alla voro utanför stugan. Man trodde, att någon bekant kommit ifrån annat håll och smugit sig in samt stängt dörren, men efter undersökning af stugan, sedan jag genom att uttaga fönstret ur väggen gått in, fans ingen i stugan, ehuru dörren var inifrån stängd med kasthake. Naturligt var, att vid ett häftigt igensläende af dörren hade kasthaken händelsevis fallit så, att dörren stängde sig själf. För den gamle fiskaren var det klart, att rået varit framme. Han mulnade och var ifrån den stunden missmodig och förklarade slutligen vid affärden, att det var en lycka, att krigsmakten varit med, annars skulle vi hafva fått se annat. En öfverstelöjtnant och en major voro nämligen med i sällskapet.

I en lappmarksocken uppträdde för åtskilliga år sedan ett så starkt och ofredsamt rå eller ande i en gård, att däremot ingen bot fans, förr än prästen nödgades att bedja i kyrkan, hvarefter oväsendet slutligen upphörde. Berättelsen härom har funnits skriftligen affattad, och prästmannen lefver ännu.

Vitra har förr bärgtagit synnerligen pojkar och barn, som gått vilse i skogen under bärplockning, någon gång äfven vallhjon, och hållit dem kvar flere dygn. De bärgtagna hafva, därest de ej kommit hem själfmant, utan uppsökts af anhöriga, vanligen funnits sofvande vid något bärg. Dessa bärgtagna hafva ofta haft lifliga och sagolika berättelser om sin vistelse hos vitra. För min del trodde jag som pojke lika fast på vitra som på vår Herre. Detta må ej anses underligt, då all ungdom trodde det samma, och en gammal gud-

fruktig gumma, för hvilken jag lärde mig stafva och läsa, med allvar och öfvertygelse bekände sig till samma tro.

Baran eller *beran* är ett enligt den gamla folktron underbart väsen, uppkommet genom att sammannysta nio slags olika garn eller trasor, hvarpå sedan dröps blod ur vänstra lillfingret. Efter att detta på ett hemlighetsfullt sätt var anordnad, försvor sig den person, som sammansatt nystanet, åt den onde med följande ord:

Smör och ost skall jag vinna,
i helvete skall jag för dig brinna; —

eller såsom det på skelleftemålet lyder:

Smör å äst skå jig weinn,
i helvet skå jig för deg breinn.

Därefter fick baranystanet lif samt rullade bort för att åt sin egare draga hem ost och smör ifrån grannarna.

Det var därför viktigt den tiden *baran* och *tron* på honom fans, att, om en tillfälligtvis inträffad minskning i mjölkafkastning ifrån ladugården förekom, noggrant efterforska orsakerna därtill. Dessa kunde visserligen vara många. En ko kunde vara *ormstöngen*, *möstölen*, *trollsköten* eller på ett eller annat sätt *förgjord*, hvilket vållade afsining; men ofta föll man på den tanken, att det kunde vara *baran*, som drog. Det var ej så lätt att uppspåra honom. Man kunde möjligen se märken efter honom i gräset, men det kunde äfven vara harungar, som under sommarnätterna betat å gräsvallarna och gjort stigar. Trollspott lämnade ej häller någon säker ledning. Hände sig dock så, att man en vacker sommarmorgon, efter ett ljumt regn under föregående dag eller natt, vid besök i fähuset fann i närheten af ladugården *trollsmör*, ett slags svamp, hade man gatan löst, ty då hade *baran* varit inne ibland korna, emedan *trollsmöret* ej var annat än fällning efter *baran*, och ännu kallas *baradynga*.

Därefter skulle man taga reda på *barans* egare, hvilket skedde på ett mycket hemlighetsfullt sätt af husmodern genom att koka *trollsmör* tre torsdagskvällar i rad, då därunder *barans* egare slutligen skulle visa sig och sålunda upptäckas. Någon af grannarna kunde

händelsevis gå förbi, under det kokningen egde rum, och var upptäkten sålunda gjord. Var denna person därjämte mindre väl känd inom byn, blef hans rykte ej bättre sedermera. Jag kände en kvinna i Ume socken, om hvilken berättades, att hon för 15 till 20 år sedan skulle taga reda på en baras husbonde, och det slog så ut, att ingen annan än en hederlig välaktad skomakare kom att gå förbi. Detta blef känt till allmänt åtlöje.

Många af dessa och dylika föreställningar äro numera förbleknade. Endast någon gammal person kan man få höra tala därom. Det uppväxande släktet vet ej mycket mera om dessa ting, än hvad farmor eller mormor berättat.

Den lifliga öfvertygelsen hos de gamle om en rik andevärld, befolkad af goda och onda makter, omkring människan öfveralt i naturen, har hos det yngre släktet ändock lämnat en tro, som är en rik källa till näring för poesi, saga och sång. Skön är äfven den åskådning af människans värld, som i alt omkring sig endast ser lif och lefvande väsen, ej en död efter siffror och formler ordnad massa. Den godmodiga folktron i dess förädlade gestalt är i själfva verket för fantasi och hjärta mer tilltalande, mer sund och tillfredsställande, än de kalla kammarandar, som i en senare tid uppträdt under spirismens former.

FERDINAND UNANDER.

